

פשע ושיגעון בגרמניה המודרנית: הקדמה

עופר אשכנזי, אודי גרינברג ויונתן לוי*

לפשע ולשיגעון שמור מקום מרכזי במושגי היסוד של החברה המודרנית. מחקרים רבים במחצית השנייה של המאה ה-20 תיעדו וניתחו את התפקיד המכריע שהיה למושגים אלה בתהליך המודרניזציה ובהכניית הזהות המודרנית. על פי התזה שנוסחה בעבודותיו הקלאסיות של מישל פוקו, הסיווג של פשע ושל שיגעון ואופני הטיפול בהם התפתחו במקביל לצמיחת החברה הבורגנית ומוסד המדינה, והיו מרכיב מהותי במאמץ ליצור סובייקט "רציונלי", יצרני וצייתן. חקירת והגדרת הפושע וחולה הנפש התפרשו אצל פוקו כמיפוי אזורי הדמדומים של החברה הבורגנית – שבהם מתגלות החרדות והתכלית של חברה זו – וכסימפטום לצדה האפל והדכאני של הנאורות. כל מוסדות המדינה הבורגנית לפי גישה זו – מבתי הספר ועד מוסדות הרווחה – נשאו את מאפייניהם של בתי הכלא ושל מוסדות האשפוז לחולי הנפש.¹

מאז נוסחה במחקריו רבי ההשפעה בשנות ה-70 של המאה ה-20, הייתה תפיסתו של פוקו הנחת מוצא לאלפי מחקרים שביקשו "לקרוע את המסכה" מעל פניה של הציוויליזציה המערבית ולתעד את מנגנוניה המשמרים יחסים של דיכוי מעמדי, מגדרי, פוליטי ואתני. אולם, מתוך בחינת המגוון ההיסטורי ומתוך ההכרה באופי המורכב של היחסים החברתיים, מחקרים חדשים מערערים רבות מן הדיכוטומיות המושגיות העומדות בבסיס המחשבה שהציע פוקו. המאמרים המובאים בקובץ זה מציגים לקורא העברי את האפשרויות הגלומות במחקר העדכני של היחס לפשע ולשיגעון בעידן שלאחר פוקו. כחלק מפריצת הדרך הניכרת בתחום בשנים האחרונות, מאמרים אלה בוחנים את מושגי הפשע והשיגעון מעבר לקטגוריות

---

* מרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית ע"ש ר. קבנר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

של דיכוי וכפייה, המשמעותיות כל כך לפוקו, ומציעים גישה חלופית ורבת-פנים – המבוססת יותר על מחקר היסטורי ופחות על שיקולים תאורטיים – לניתוח יצירת השיח האבחוני והטיפולי מתוך הרגשת הגיוון, ההשתנות והתפקיד של השוליים החברתיים בתוך שיח זה.² באמצעות סקירת יחסי הגומלין שבין מחקר פסיכיאטרי, הליכי חקיקה ומשפט, מיתוסים פוליטיים ודיונים אינטלקטואליים, הם זורים אור על תפקיד הפשע והשיגעון בניסוח ביקורת חברתית, לעומתיות וייצוג עצמי.

אשכול המאמרים המובא בגיליון זה של טבור מתרכז בגרמניה המודרנית – מימי הרייך השני, המונרכיה של סוף המאה ה-19, דרך המשברים של מלחמת העולם הראשונה וימיה הסוערים של רפובליקת ויימאר, עד עלייתו של הנאציזם. מסגרת זו של זמן ומרחב אינה מקרית כמובן. קשה להעלות על הדעת אומה נוספת בעת המודרנית שקורותיה הוסברו בידי רבים כל כך כתוצר של טירוף ופשעים. הדיון בגבולותיה של הרציונליות ובבעייתיות שבהבחנה בין הנורמלי למטורף היה שכיח ביותר בשיח הציבורי הגרמני בזמן מלחמת העולם הראשונה, לנוכח ההרג התעשייתי והשרירותי שהביאה עמה, במיוחד לקראת סופה בתבוסה צורבת.³ הטענות על פשעי המלחמה של הגרמנים, שתוקפן נקבע בהסכמי השלום בוורסאי, התפרשו בשיח הציבורי הגרמני כעדות לכך שהגדרות לפשע, בדיוק כמו לטירוף, הן יחסיות וטוטות בקלות מחזירה מהתפיסות המקובלות של "צדק".⁴ הפוליטיקה של רפובליקת ויימאר השתמשה לעתים תכופות במושגי הטירוף והפשע כדי להגדיר אויבים פוליטיים (החל ב"אי-רציונליות" שמצאו הקומוניסטים בפוליטיקאים הבורגנים וכלה ב"פושעים" ש"נעצו את הסכין בגב האומה", כפי שהגדירו אותם הלאומנים).⁵ בשנים של משברים כלכליים, חברתיים ופוליטיים חריפים עלו חדשות לבקרים טענות על חוקים "לא רציונליים" ועל מדיניות ממשלתית "פושעת".⁶ כפי שציינה מריה טטאר (Tatar), לאורך שנות ה-20 הפכו פשע ושיגעון למונחים שזוהו עם שפע כה רב של תופעות ואובייקטים – חיי העיר, הגדרות מעמדיות ויחסי מגדר, עד ש"היה כמעט בלתי אפשרי לדבר על האחד מבלי להתייחס בעקיפין לאחרים".⁷ עם קריסת הרפובליקה נתפסה גם עלייתם של הנאצים לשלטון על ידי רבים, כבר מתחילתה, כתוצאה של מחלת נפש של העם הגרמני כולו או של הנהגתו. הידיעות על מעשיהם של הנאצים במהלך מלחמת העולם ליבו תפיסות שכאלה בקרב מבקרים מהמערב או גרמנים גולים, שזיהו את גרמניה כולה כ"אומה של פושעים". דעות אלה חוזרות ונשנות אף כיום בשיח ההיסטוריוגרפי על ההיסטוריה הגרמנית, אם כי לעתים תכופות מתוך עמדה ביקורתית ומעודנת יותר.⁸

אולם הדגש על הגדרת המושגים "פשע" ו"טירוף" בגרמניה המודרנית

בקובץ זה אינו מבטא הד מאוחר לדיון ב"דרכה המיוחדת" של גרמניה בתהליכי המודרניזציה בלבד. מסגרת היסטורית-גיאוגרפית זו חשובה להבנתם של מושגים אלה בחברה המודרנית בכללותה, מאחר שחלק מכריע מן המונחים שהגדירו פשע ושיגעון בעת המודרנית נוסחו למעשה בגרמניה של עידן זה. יתרה מזאת, בגרמניה התפתחה התפיסה המקובלת אף היום ולפיה יש קשר הכרחי בין הגדרת הפשע לבין הגדרת הטירוף. פרוסיה של המאה ה-19 הייתה מהראשונות להגדיר באופן סיסטמטי את השפיות כדרישה ראשונית לאחריות פלילית, כלומר לקטגוריה משפטית שבה חוק המדינה לא היה תקף במשמעותו המקורית. היא הייתה גם מהחלוצות בפנייה למומחים שאבחנו את מצבם הנפשי של החשודים. נוהג זה התפשט במהרה ברחבי הרייך הגרמני לאחר 1871, ובכך הפכו פסיכיאטרים וקרימינולוגים לדמויות מפתח בהגדרת גבולות החוק.

אולם מאמצים חוקתיים אלה לא הגבילו את הדיונים בנושא למומחים בלבד, שכן הם התקיימו במקביל לשפע תפניות תרבותיות, חברתיות ופוליטיות שבמסגרתן הפכו הפשע והשיגעון למושגי מפתח בחיי התרבות והרוח בגרמניה. הציבוריות הגרמנית שלאחר מלחמת העולם הראשונה עסקה באופן אינטנסיבי בהגדרות הקשרים בין שולי החברה למושג הרציונליות. המשיכה של האדם "הנורמלי" אל ההווי, המטורף, זכתה לאזכורים רבים בתרבות הפופולרית. לצדה הודגשה גם הסכנה שבנטישת תפיסת העולם הרציונלית הליברלית. המאמרים המובאים כאן עוסקים, לפיכך, בעידן שבו הפשע והשיגעון בדיון הגרמני הציבורי הגיעו לשיאם כמושגים מרכזיים; הגישות התאורטיות המשלימות שהם מייצגים, כמו גם מגוון המקורות ההיסטוריים שבהם הם עוסקים, מאפשרות מבט מחודש ומורכב יותר בהיסטוריה הגרמנית בפרט והאירופית בכלל.

גרמניה של המאה ה-19 עמדה בחזית המפנה ההיסטורי שביחס לטירוף ולפשע, במיוחד ביחס להתניה של הגדרת הפשע – הסטייה מהנורמה החברתית-התנהגותית – בהגדרת הטירוף, הסטייה מהנורמה האפסטימולוגית. סעיף 51 בחוק הפלילי של הרייך הגרמני קבע כי מבצע פשע לא ייענש במקרה שחוסר הכרה או חוסר שפיות מנעו ממנו החלטה רצונית. מאחר שהחוק לא קבע הגדרות ברורות למצבים נפשיים אלה, נותרה הגדרתם – וזהותם של הכשירים להכריע מה יהיו הגדרות אלה – במוקד מאבק מקצועי ופילוסופי שבו ניתנה המילה האחרונה לשופטים. רק בשנת 1879, כשנקבע כי ההגנה תוכל לדרוש אשפוז והסתכלות טרם משפט, זכו הפסיכיאטרים למעמד של סמכות משפטית. העלייה בהסתמכות על חוות דעותיהם של פסיכיאטרים בבתי משפט הייתה תלולה ביותר: מ-15 מקרים ב-1879 ל-250 ב-1895 ול-600 ב-1910. עלייה זו עולה במאות אחוזים על הצמיחה היחסית באוכלוסייה או במקרי הפשע. כך, לקראת סוף המאה ה-19,

הפכו מומחים רפואיים ופסיכיאטרים לגותני הטון בשיח על הפשע.⁹ לתהליך זה היו, כפי שניכר מהמאמרים בקובץ זה, השלכות מהותיות על פעולתם של הפשיעה והשיגעון כסוכנים חברתיים בעידן של מודרניזציה מואצת.

בעקבות פשעי הנאצים תוארה במשך עשורים רבים כריכת התהליך הפלילי כמנגנון המדעי כ"מדיקליזציה" של הפשע, שהתגלגלה בסופו של דבר לאחד המרכיבים של האידאולוגיה והפרקטיקה של הרייך השלישי. פרסומו ב־1878 של האדם הקרימינוליג האייטליק צ'ארלס לומברוזו (Lombroso) והתקבלותו בגרמניה, לפי פרספקטיבה זו, היו רגעים מכוננים כמיוזג קטגוריות ביולוגיות, מוסריות וחברתיות ובהכפפתן להסברים "מדעיים". לפי התאוריה הידועה והפרובוקטיבית של לומברוזו, מעשי פשע היו תוצר של תכונות פיזיות מובהקות שמרביתן מולדות. העוברים על החוק, לפי גישה זו, ניחנו גם בניוון מוסרי ובנטייה לא־שפיות והיו תוצר של קבוצות אנתרופולוגיות מובהקות שניתנו לזיהוי באופן ויזואלי.¹⁰ אמנם תאוריה זו לא התקבלה במלואה על ידי הממסד הפסיכיאטרי והקרימינולוגי בגרמניה, אולם הדומיננטיות של הסברים ביולוגיים־נפשיים (ביחס להסברים שהדגישו את ההקשר החברתי של הפשע) ניכרת בעשורים האחרונים של המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20. בתקופה זו פעלו פסיכיאטרים רבים לשלב את התאוריה במסגרת הרפורמה הפלילית שהעסיקה את הממסד הגרמני במהלך שנים אלה. הפסיכיאטר אמיל קרפלין (Kraepelin) הרחיק לכת והציע שהמערכת הפלילית כולה תומר כמערכת רפואית, ובמסגרתה ייחשב כל מעשה פשע לכיטוי למחלת נפש שבה הפוסק האחרון לא יהיה שופט אלא פסיכיאטר. פסיכיאטרים רבים נטו לראות את עבודתם כהגנה על "ההיגיינה הציבורית" מפני הפושעים הלוקים בנפשם, והדאגה להחלמתם של המטופלים זכתה למעמד משני בהיררכיה המקצועית.¹¹ הפסיכיאטר הנודע גוסטב אשפנבורג (Aschaffenburg), למשל, אף גרס כי האינטרס של המטופל חייב להישאר משני לעומת רווחת הציבור.¹² המחקר ההיסטורי, לפיכך, נהג לתאר נטייה הולכת וגוברת לביולוגיזציה של השיח הפלילי והנפשי ושל דה־הומניזציה של פושעים.

המחקר בשנים האחרונות, עם זאת, החל לזרות אור על האופי המורכב יותר של תהליך זה. במאמר המובא כאן מראה אריק אנגסטרום (Engstrom) כי הדירתם של פסיכיאטרים לבתי המשפט לוותה פעמים רבות בחוסר עניין ובהתעלמות מוחלטת מצד עורכי דין ושופטים, וכי פעילותם לרפורמה בחוק הפלילי לא זכתה להצלחה. ממצאיו של אנגסטרום מסמנים את המגמה החדשה בקרב היסטוריונים של הפסיכיאטריה בגרמניה. סילביאנה גלאסי (Galassi), למשל, הראתה שקרימינולוגים בגרמניה הווילהלמינית מעולם לא הצליחו למעשה להמיר את עולם המושגים הקרימינולוגי בשפה "מדעית", ופעמים רבות השתמשו במקביל במושגים מוסריים

ובורגניים־נורמטיביים.¹³ כריסטיאן מולר (Müller) הראה כי הנטייה ה"ביולוגית" מעולם לא זכתה לדומיננטיות בממסד המדעי והקרימינולוגי, וחסידיו הרפורמה המשפטית המשיכו לראות בממסד המשפטי, ולא הרפואי, את הסמכות העליונה בעניינים פליליים. הגם שהממסדים הרפואיים והמשפטיים נאבקו להרחיב את גבולות אחריותם ואימצו לא פעם מושגים המשמשים בשיח המקביל, משפטנים וחוקרי פשע לא אימצו במלואה את הגישה ה"מדעית".¹⁴ מתיאס ויפרט (Weipert) טען כי תפיסות אלה חרגו מהממסד והופיעו גם בשיח הציבורי; העיתונות, הוא הראה, העדיפה דווקא הסברים שאינם ביולוגיים לתופעת הפשע.¹⁵ ככל אופן, כפי שהראה לאהרונה ריצ'רד וטצל (Wetzell), הפסיכיאטרים הגרמנים עצמם מעולם לא הצליחו לגבש קטגוריות ברורות באשר למידת ההירפאות הפוטנציאלית של המטופלים הפושעים. הממסד הפסיכיאטרי, לפי וטצל, נטה לספק הסברים מעורבים למעשים פליליים, שכללו בה בעת מניעים ביולוגיים מולדים והקשרים חברתיים, שהיחסים ביניהם נותרו מעורפלים ומשתנים. מעורבותם של פסיכיאטרים בנושאים פליליים, לפי גישה זו, לא עיצבה תפיסת עולם ביולוגית קוהרנטית או שאיפה אוטופית ל"טיהור" מדעי, אלא תחום נרחב של דעות משתנות ומתנגשות, שרק חלקן מצאו ביטוי באידאולוגיה ובפרקטיקה הנאציות.¹⁶

הדיונים בדבר גבולותיהם של החוק והשפיות לא נעצרו בתחום המקצועי בלבד. ממלחמת העולם הראשונה ואילך נכרכו הגדרותיהם בשלל תופעות תרבותיות, חברתיות ופוליטיות, ועמדו במרכז עימותים עזים בחברה הגרמנית המקוטבת. ואכן, אופי הקשרים הסבוכים בין פשע לשיגעון ובין תופעות שונות של החברה הגרמנית בתקופת ויימאר זוכה לתשומת לב ניכרת במחקר ההיסטורי. במאמר על פשיעת נוער המופיע בקובץ זה, למשל, מראה טוביאס סימפסון כיצד אנשי רוח ופוליטיקאים דחו בשאט נפש את הדגש המוגזם, לדעתם, של הממסד הפסיכיאטרי על אחריות אינדיוידואלית, ודרשו להתייחס דווקא לסביבה החברתית כמוקד הדיון בפשע. לאור החשיבות הרבה שהחל לצבור מושג "הנעורים" מראשית המאה ה־20 בגרמניה ולאור האינטנסיביות של הדיון בדבר מקורות פשיעת הנוער, היה הפער בין הממסד הרפואי לשיח הציבורי דרמטי, וסימפסון טוען כי במידה רבה התקיימו בגרמניה שני שדות שיה שהיו "מופרדים זה מזה עמוקות".

חוקרים אחרים החלו לקרוא תיגר על הדומיננטיות שיוחסה לשיח הרפואי תוך היפוך היוצרות, והדגישו דווקא את השפעתן של הפוליטיקה והתרבות על הדיון הרפואי והמדעי. פול לרנר (Lerner), למשל, קשר בספרו גברים היסטוריים את השתנות ההגדרות של מחלת נפש וטראומה בגרמניה למונחים מגרדיים מצד אחד וכלכליים מצד שני. לפי לרנר, תופעת ההיסטריה הגברית סימנה לרבים משבר בגבריות הגרמנית ועוררה דיון סוער בדבר בריאותה הנפשית של החברה הגרמנית

בכלל. שלל טכניקות רפואיות – הלם בחשמל, היפנוזה או טיפול באמצעות שיחה – נועדו להחזיר את הגברים "הפגומים", שגבריותם הועמדה בסימן שאלה, לתלם הפרודוקטיביות. מנגד, ובאופן נסתר יותר, ההגדרה הרפואית של חוסר היציבות הרגשית הייתה כרוכה גם במשבר הכלכלי שפקד את הרפובליקה. לפי טיעונו של לרנר, מאחר שחיילים משוחררים פגועי טראומה היו זכאים לתשלום חודשי מן הממשלה כפצועי מלחמה, הפסיכולוגים המאבחנו עמדו תחת לחץ עקיף, ולעיתים אף ישיר, לצמצם את הגדרות המחלה, ובכך לחסוך הוצאות ניכרות למדינה מוכת תבוסה צבאית ואבטלה. גבולות השיגעון והבריאות, לפיכך, נקבעו לא רק כתגובה לדימויים מופשטים, אלא כתוצר מידי של לחצים פיננסיים קונקרטיים. ספקנותו של הממסד הרפואי באשר לטראומה גברית נקראת אפוא לא רק כהמשך ל"מדיקליזציה" של השיח הפוליטי, אלא כתופעה הכרוכה בהקשרים פוליטיים ותרבותיים רחבים.¹⁷

פרספקטיבה אחרת על הקשר הסבוך שבין הגדרות חולשה מנטלית, מדע ודימויים מגדריים ותרבותיים הציע לאחרונה אנדריאס קילן (Killen) בספרו בדלן אלקטרופוליס. תוך כדי התמקדות במחלות עצבים של פועלי רכבת, חיילים ומרכזניות טלפון בברלין, הראה קילן כי לקראת סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 נחשבו התקפי טירוף והתמוטטות עצבים סימפטומים של תהליך המודרניזציה, ובראש ובראשונה של תהליך החשמול. מדענים ומבקרי תרבות כאחד ראו במחלות עצבים תוצר של תהליך העיור המואץ של גרמניה: התרחבות רשת הרכבות והופעת החשמל ברחובות הערים. גם כאן הלחצים הכלכליים שגלו לקריסה הפיננסית בשנות ה-20 כפו הגדרה מחודשת של מחלות העצבים מצד הממסד הפסיכיאטרי, שהביאו להתמקדות באחריות הפרט או בנטיות המולדות של המטופלים על חשבון גורמים אחרים. כתוצאה מכך, טוען קילן, בשנותיה האחרונות של הרפובליקה הדלו פסיכיאטרים לראות במחלות עצבים סמל ללחצי המודרניות והתאימו את ההגדרות המדעיות לצרכים פוליטיים וכלכליים.¹⁸

היחס לפשע ולאחריות האינדיווידואל הושפע גם מן הצמיחה העצומה של התקשורת הגרמנית לאחר מלחמת העולם הראשונה. התחרות העזה בין שלל העיתונים הביאה בין השאר לסיקור מוגבר של מקרי פשע ותהליכים משפטיים, ובתי המשפט הגדולים הפכו למוקד סיקור קבוע של בכירי העיתונאים הגרמנים.¹⁹ סייס אלדר (Elder) הראתה כי העיתונים היומיים החלו לזוּם תחרויות פענוח פשעים מבוימים, או ביקשו מהציבור ללכוד כתבים שהתחפשו לפרשעים והתהלכו ברחובות הערים. להפיכתם של הקוראים למשתתפים פעילים בתהליכי אכיפת החוק, לפי אלדר, היו השלכות הרת גורל, שכן הם הביאו להשתרשות מנהג ההלשנות והבילוש ההרדי בקרב אזרחים. הטכניקות החדשות לעידוד צריכת

אקטואליה הביאו לפיכך לשיתוף פעולה מתהדק והולך בין הציבור הרחב למנגנוני אכיפת החוק כבר בעידן הדמוקרטי ולא כפי שנהוג לחשוב, תחת השלטון הנאצי או הקומוניסטי.²⁰ מנגד, דניאל סימנס (Siemens) הראה לאחרונה כי בניגוד לנטייתו של הממסד הרפואי לתלות את האשם במקרי פשע, במוסר הרעוע או ב"נטיית הטבעיות" של העוברים על החוק, העיתונות הליברלית הפופולרית הרגישה דווקא את הלחצים החברתיים כמניע המרכזי. למעשה, פעמים רבות זוכו בעיתונות פושעים מכל אשמה בשל מעמדם כ"אנשים רגילים" שמעשי הפשע שביצעו נכפו עליהם בגלל חוליי החברה. מוריץ גולדשטיין, למשל, אחד מבכירי העיתונאים בברלין, כתב בחמלה על גבר ששיסף את גרוגה של אשתו, "אין ספק שהיה צריך לנהוג באשתו כיאות ואולי אף לא לשאת אותה כלל. אבל לא הגיע לאדם כה הגון, שאפתן ונאמן להידחף על ידי החברה לרצח אשתו".²¹ גם העיתונאי היהודי זיגפריד ברנפלד (Bernfeld) קבע כי "ניירוז, הזנחה ופשע הנם יותר עניין של פרשנות מאשר של עובדות פסיכולוגיות [...] אדם אינו פושע אלא מוצא את עצמו בדילמה מנטלית הנחשבת בנסיבות מסוימות לפשע".²² סימנס הסביר שדעה זו, שהיום נחשבת רדיקלית, הייתה מקובלת בקרב העיתונאות והקהל בגרמניה, שכן הייתה חלק משיח קורבנות רחב שאפיין את החברה הגרמנית לאחר המלחמה. מאחר שהקבוצות השונות בחברה הגרמנית ניסחו את מצבן כקורבנות האינפלציה, אי-הצדק החברתי, הפוליטיקה הבינלאומית וכן הלאה, גם מעמד הביניים, בעודו קורא על מעשי פשע, המיר את אתוס האחריות האינדיווידואלית בנרטיב הקורבנות ואשמת החברה. הפשע הפלילי, לפי גישה זו, הפך סמל תרבותי של מצוקה פוליטית וכלכלית.

גישה זו, המצביעה על הקישור הפופולרי בין פשע, טירוף ונסיבות חברתיות-כלכליות, רוחה את הטענה כי הממסד הפוליטי, המשפטי והרפואי בחברה הגרמנית, כמו גם האינטלקטואלים שליוו וניסחו את תפיסות העולם שהצמיחה חברה זו, עלה בתחילת המאה ה-20 על דרך שהובילה לכיוון אחד, באורח כמעט בלתי נמנע, למנגנוני הרצח הנציונאל-סוציאליסטיים. ההתייחסות של התרבות הפופולרית הבורגנית אל השיגעון ואל הפשע שיקפה הרבה יותר את שאיפת מעמד הביניים העירוני לשילוב של היגיון והגינות, מאשר את הניסיון לקבוע באופן "מדעי" מי אינו ראוי להשתלב בחברה. כמאמר המופיע בקובץ זה מראה בעו נוימן כיצד פושעים בעברות קלות – ככייסות, הונאה או התחזות – לא שיקפו בעיני בני התקופה תהליך של ניוון ביולוגי, אלא את הפיכתה של החברה המודרנית לחברת ראוונה, שבה הייצוג תפס את מקום המציאות.²³ נוימן מראה כי העלייה הדרמטית במספר מעשי הנוכלות בתקופת ויימאר נתפסה על ידי רבים מבני התקופה כטקטיקת הישרדות במצב משבר, או במילותיו "הנוכלות

מכילה את ה־know how להיים בתקופה זו". השיח הציבורי על מקורות הפשע, לפיכך, שיקף בראש ובראשונה חרדה מערעור הסדר הציבורי ולעתים קרובות כמיהה לערכי המעמד הבינוני ולבחיינה מחודשת של ערכים אלה במרחב האורבני, שהתפתח לאחר המלחמה.

ההכרה בכוחם הכובש של אובדן השליטה הכאוטי ושל ההבטחה בשלטון שאינו ניתן לערעור הופיעה בחברה הבורגנית הגרמנית תמיד לצד החרדה מכוחות אלה והניסיון למנוע אותם. הניסיון למסד סדר ציבורי על תבונה ועל צדק (הכולל את הקדימות של ה"סביר" על פני ה"רציונלי") הוא המורשת של הנאורות, שהבורגנות הליברלית ביקשה להחזיר לסביבה רצופת המשכרים של רפובליקת ויימאר; התרבות הפופולרית שיוצרה לצרכיה של מעמד זה משקפת זאת היטב. הקולנוע הגרמני, שקדם לעליית הנאציזם, מהווה את אחת הדוגמאות המובהקות ביותר למלחמת המאסף שניהלה החברה העירונית הליברלית נגד המגמות הלאומניות, השוביניסטיות והמהפכניות בחברה הגרמנית. מחקרים מהשנים האחרונות מגלים כיצד העיסוק הקולנועי בהבדלים בין טירוף לתבונה או בין נורמטיביות לפשע שימש ככלי ניגוח רב-עצמה נגד גישות אלה בתוך הממסד הגרמני ובקבוצות שוליים אלימות.²⁴ אולם הקולנוע לא שימש רק ככלי בידיהם של יוצרים עצמאים שחררו מפני קריסתה של החברה הבורגנית, אלא אף בידיו של הממסד, ששאף להשתמש במדיום החדש כדי למגר את הפשע. כפי שהראתה לאחרונה שרה הול (Hall), רשויות הרווחה העירוניות ברחבי גרמניה ארגנו הקרנות סרטים במטרה למנוע מן הנוער להידרדר לפשע, והמשטרה הגרמנית עודדה הפקת סרטי הסברה ומשחקים ציבוריים שקראו לציבור לשתף פעולה עם הרשויות.²⁵ כך שימש הקולנוע כלי בידיהן של רשויות אכיפת החוק הגרמניות, שביקשו ליצור באמצעותו דיאלוג עם החברה האזרחית בדרך של חינוך לשמירת החוק והסברה על פעולות המשטרה.

הבהלה מפני עירוב טרמינולוגיה פלילית בשיח הפוליטי, שקיבלה את ביטוייה הידועים ביותר בקריאת הימין להעניש את מקימי הרפובליקה באשמת "פשעי נובמבר", וכן בתביעת הקומוניסטים למשפטי ראווה נגד ראשי הימין – חלחלה גם לתאוריה המשפטית ולפילוסופיה וחתה מחנות פוליטיים. הוגים שונים זה מזה, כקרל שמיט וולטר בנימין, הזהירו כי הפוליטיקה הליברלית שלאחר מלחמת העולם הראשונה שיבשה את היחסים בין חוק לצדק ויצרה מערכות חברתיות מעוותות. קרל שמיט התבטא בלעג כי במערכת הפרלמנטרית יריבים פוליטיים "מוכרחים להתייחס לבני מפלגה אחרת כאל פושעים",²⁶ וכי הדומיננטיות של הליברליזם בזירה הבינלאומית לאחר 1919 הביאה ל"קרימינליזציה" של הפוליטיקה בכלל. לפי שמיט, עצם המונח "פשעי מלחמה" היה "זיהום" ליברלי

של השיח הפוליטי במונחים משפטיים ומוסריים, שהובילו לאסונות ול"טירוף מוחלט".²⁷ בנימין, מפרספקטיבה אנרכיסטית, גרס כי הדמוקרטיה שצמחה לאחר המלחמה התאפיינה בהקצנה של החולניות הנעוצה ביחסים בין מושגי הפשע והצדק, וכי דווקא בהן גרמה מערכת אכיפת החוק ל"הישחחות צורתו של הכוח, הגדולה ביותר שניתן להעלות על הדעת".²⁸ מימין ומשמאל כאחד הציטייר טשטוש הגבולות בין הפוליטיקה לפליליות כסממן לפתולוגיה של הפוליטיקה המודרנית. שימוש במונחים "שיגעון" ו"פשע" בתחום הפוליטי לא היה נחלתם הבלעדית של הנאצים, ו"מיתוס היהודי הפושע" – שעליו כתב לאחרונה מייקל ברקוביץ' – מקבל את משמעותו המלאה דווקא על רקע נטייה ויימארית רחבה זו.²⁹

גם המשטר הנאצי נבחן מראשיתו מתוך תפיסה של מונחי השיגעון והפשע כקטגוריות פוליטיות. אלברט איינשטיין, למשל, סבר עוד בשנת 1938 כי אפשר יהיה להפיל את המשטר הנציונאל-סוציאליסטי באמצעות פיזור עלונים מן האוויר על ערי גרמניה שבהם יקראו האזרחים "אינכם רואים שהיטלר חולה נפש?"³⁰ ואכן, גם הפופולריות של המנהיג הנאצי – שהייתה מאז אחת הסוגיות הנחקרות והמרתקות ביותר בהיסטוריה וזכתה לתשומת לבם של היסטוריונים, פסיכולוגים, סוציולוגים וחוקרי תרבות – קיבלה לאחרונה פרספקטיבה חדשה הודות לתשומת הלב המוענקת להשתנות ולגיוון של תפיסות ביחס לעבריינות ושפיות. כפי שמראה תומס וובר במאמר בקובץ זה, המיתוס שנקשר בדמותו של היטלר צמח מתוך מיתוס אחר שעסק בלחימה בזמן מלחמת העולם הראשונה, וביקש למצוא בה משמעות לנוכח מה שנתפס כחוסר תוחלת ואף כפשעים. בעודו מפרק את מיתוס הגבורה של הגרוד של היטלר, מגלה וובר את הדינמיקה של התהוות המיתוס ורומז על התגבשות השפעתו בשנים שלאחר המלחמה, שבהן עמד השילוב בין פשע לטירוף במוקד השיח הציבורי. כמו המאמרים האחרים המובאים כאן, גם מאמר זה מדגיש את הריבוי והגיוון ורוחה פרשנויות פשטניות – הן לגבי הדכאנות התבועה בחברה מודרנית בעלת תרבות בורגנית הומוגנית, מהסוג שהוריש פוקו, והן לגבי ההתפתחות הליניארית של ההיסטוריה הגרמנית לעבר היטלר ואשוויץ.

התעצבות והשתנות המונחים "פשע" ו"שיגעון", אם כן, מציעות מבט חדש ורענן לא רק בשלל תופעות היסטוריות אלא גם ביחסי הגומלין וההשפעות ההדדיות הנסתרות ביניהן, ואנו שמחים להביא לפני הקורא מרגם מחזית המחקר העולמית בתחום. המאמרים המובאים בקובץ זה, המבוססים כולם על מחקר חדש ועדכני, מקורם בכנס בינלאומי שארגן מכון מינרבה ע"ש ריכרד קבנר להיסטוריה גרמנית בירושלים במאי 2007, ובו נידונו ונותחו ההתפתחויות האחרונות במחקר

- UP, 2003; Eric Engstrom, "Sozialpsychiatrische Prophylaxe: Poliklinische Einrichtungen in der Universitätspsychiatrie des Kaiserreichs", in M. Schalenberg and P. Walther (eds.), *Immer im Forschen bleiben*, Stuttgart: Steiner, 2004, pp. 213-236
- Quoted in Richard Wetzell, "Psychiatry and Criminal Justice in Modern Germany 1880-1933", *Journal of European Studies*, forthcoming (2009) .12
- Silviana Galassi, *Kriminologie im Deutschen Kaiserreich: Geschichte einer gebrochenen Verwissenschaftlichung*, Stuttgart: Steiner, 2004 .13
- Christian Müller, *Verbrechensbekämpfung im Anstaltsstaat: Psychiatrie, Kriminologie und Strafrechtsreform in Deutschland 1871-1933*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004 .14
- Matthias Weipert, "Mehring der Volkskraft": *Die Debatte über Bevölkerung, Modernisierung und Nation 1890-1933*, Paderborn: Schöningh, 2006 .15
- Wetzell, "Psychiatry and Criminal Justice" .16
- Paul Lerner, *Hysterical Men*, Ithaca: Cornell UP, 2003 .17
- Andreas Killen, *Berlin Electropolis*, Berkeley: U. of California P, 2006 .18
- Peter Fritzsche, "Talk of the Town: The Murder of Lucie Berlin and the Production of Local Knowledge", in Richard Wetzell and Peter Becker (eds.), *Criminals and their Scientists*, NY: Cambridge UP, 2006, pp. 377-398 .19
- Benjamin Carter Hett, *Death of the Hero: The Murder of Lucie Berlin and the Production of Local Knowledge*, Cambridge: Harvard UP, 2004
- Sace Elder, "Murder, Denunciation and Policing in Weimar Berlin", *Journal of Contemporary History*, 41, 3 (2006), pp. 401-419 .20
- Daniel Siemens, *Metropole und Verbrechen: Die Gerichtsreportage in Berlin, Paris und Chicago 1919-1933*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007, pp. 47-48 .21
- Ibid*, pp. 39-40 .22
- על הטענה כי תקופת ויימאר מסמנת את המעבר לחברה המבוססת על ייצוג כלכלי .23
- Janet Ward, *Weimar Surfaces: Urban Visual Culture in 1920s Germany*, Berkeley: U of California Press, 2001
- עפר אשכנזי, הליכה אל עבר הלילה: זהות ורציונליות בקולנוע של רפובליקת ויימאר, תל אביב: עם-עובד, 2009 (ברפוס). .24
- Sara F. Hall, "Moving Images and the Policing of Political Action in the Early Weimar Period", *German Studies Review*, 31, 2 (2008), pp. 285-302; See also Sara F. Hall, *The Subject Under Investigation: Weimar Culture and the Police*, Dissertation, University of California: Berkeley, 2002 .25
- Carl Schmitt, *Legality and Legitimacy*, trans. Jeffrey Seitzer, Durham: Duke UP, 2004 .26

ההיסטורי של השיגעון והעבריינות בחברה המודרנית. ברצוננו להודות לכל חברי המכון אשר תרמו לסיוע לקיום הכנס ולדיון הפורה שהוליד את המאמרים שלהלן, ולמתרגמים שמרית אברהם, יעל סוכר ואכנר גרינברג. בראש ובראשונה תודתנו נתונה לפרופ' משה צימרמן ולד"ר מתיאס שמידט, שתמיכתם אפשרה את קיום הכנס, ולד"ר יותם חותם, עורך טבור.

הערות

1. מישל פוקו, הולדת הקליניקה, תרגום: נועם ברוך, תל אביב: רסלינג, 2008. Michele Foucault, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, trans. A. Sheridan, New York: Pantheon Book, 1977; Michelle Foucault, *Mental Illness and Psychology*, trans. A. Sheridan, New York: Harper & Row, 1976
2. להערכה מחודשת של הקטגוריות של פוקו בתחום ההיסטוריה הגרמנית ראו לדוגמה: Richard Evans, *Tales from the German Underworld: Crime and Punishment in the Nineteenth Century*, New Haven: Yale UP, 1998
3. Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovering*, New York: Metropolitan, 2003; Modris Ekstein, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of Modern Age*, New York: Houghton Mifflin, 1989; Peter Sloterdijk, *Critique of Cynical Reason*, trans. Michael Eldred, New York: Verso, 1988
4. Detlev Peukert, *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, trans. Richard Deveson, New York: Hill and Wang, 1992
5. Petra Maria Schulz, *Ästhetisierung von Gewalt in der Weimarer Republik*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2004; Dirk Schumann, *Politische Gewalt in der Weimarer Republik 1918-1933: Kampf um die Strasse und Furcht vor dem Bürgerkrieg*, Essen: Klartext, 2001
6. Richard Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600-1987*, Oxford: Oxford UP, 1997, pp. 487-610
7. Maria Tatar, *Lustmord: Sexual Murder in Weimar Germany*, Princeton: Princeton UP, 1995, p. 64
8. הדוגמה הידועה ביותר היא כמוזן ספרו של דניאל יונה גולדהאגן, תלמיים מרצון בשירות היטלר, תרגום: איה ברזי, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1998.
9. Richard Wetzell, *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945*, Chapel Hill: University of North Carolina, 2000
10. Cesare Lombroso, *Criminal Man*, trans. Mary Gibson and Nicole Hahn Rafter, Durham, N.C: Duke UP, 2006
11. Eric Engstrom, *Clinical Psychiatry in Imperial Germany*, Ithaca: Cornell

- .27 Carl Schmitt, *Nomos of the Earth*, trans. G. L. Ulmen, New York: Telos Press, 2003
לניסוח המלא והמפורט ביותר של טענות אלה ראו
- .28 ולטר בנימין, "לביקורת הכוח", בתוך: ולטר בנימין/דואק דרידה, לביקורת הכוח/תוקף החוק, תרגום: דנית דותן, ת"א: רסלינג, 2006, עמ' 35.
- .29 Michael Berkowitz, *The Crime of my Very Existence: Nazism and the Myth of Jewish Criminality*, Berkeley : University of California P, 2007
- .30 את הדברים האלה כתב איינשטיין במכתב לידידו ז'אק הדמאר (Hadamard) ב־26 באפריל 1938 (ארכיון אלברט איינשטיין, בית הספרים הלאומי, תיקייה 12044).